

Van 1996 tot 1998 werd in Zuid-Afrika een stem gegeven aan het apartheidsverleden. Verspreid in het land hield de zogenaamde Waarheids- en Verzoenings Commissie zittingen. Iedereen die tijdens het apartheidsregime uit politieke motieven hadden vermoord, mishandeld of anderszins aan onderdrukking had meegewerkt, kreeg een kans om daar openlijk voor uit te komen. En iedereen die onder de terreur geleden had, kreeg gelegenheid om daarover te vertellen. Nadat ieder zijn verhaal verteld had, kon de commissie besluiten om al dan niet amnestie te verlenen aan de daders. De amnestie-aanvragen stroomden toe. Van de leden van doodseskaders tot aan schilders die zich met stillevens en landschappen van het politieke toneel hadden afgekeerd, velen meldden zich aan om met een schone lei te beginnen, en gaven daarmee aan de abstractie van apartheid een menselijk gezicht.

Verzoening door de waarheid, de hele waarheid, en niets dan de waarheid? Het is zeker niet zo dat de waarheid voor iedereen tot verzoening leidde. En vaak genoeg kwam de waarheid over de gebeurtenissen tijdens een demonstratie of een huiszoeking niet eens tot klaarheid. De naam van de commissie suggereert niettemin iets van een genezende of verzoenende kracht die van de waarheid kan uitgaan. Dat vraagt om nader onderzoek: welke waarheid kan een dergelijke rol spelen?

Laat ik beginnen op een voorzichtige afstand, bij het steriele begrip van waarheid dat in de analytische filosofie is ontwikkeld. Je hebt de ware toedracht, ware vriendschap en ware gevoelens. Maar in de analytische traditie hecht waarheid aan de taal, om precies te zijn, aan beweersinnen. De bewering "Sneeuw is wit" is waar precies als sneeuw inderdaad wit is. Een bewering is dus waar als de stand van zaken die door de bewering wordt aangeduid, in de wereld gerealiseerd is. Of met andere woorden, als de beweerzin met de wereld overeenstemt. Standen van zaken, als deel van een werkelijkheid van vlees en bloed, maken sommige beweringen waar en andere onwaar. In een wereld waarin het woord zelf niet tot vlees en bloed wordt, waarin de taal zich afzijdig houdt, is dat een foutloze definitie van waarheid.

Maar begin te spreken en de boel loopt in het honderd. "Alle Kretenzers liegen", zegt Simon de Kretenzer. Of dichter bij huis: geen van de beweringen in dit artikel is waar. Zodra we toelaten dat de taal zichzelf tot onderwerp neemt, zodra de taal zich dus mengt onder de standen van zaken in de wereld, struikelt het analytische begrip van waarheid onmiddellijk over haar eigen benen, en dat is geen fraai gezicht. Als we bijvoorbeeld vinden dat de bewering van Simon waar is, dan volgt daaruit dat Simon liegt, en dan is zijn bewering dus onwaar. Maar als zij onwaar is, dan liegt Simon niet, en... Afijn, om deze struikelpartij te voorkomen, doen we er beter aan de taal en datgene waarover de taal handelt, elk hun eigen feestje te laten vieren.

Het taalfeestje wordt helaas behoorlijk saai: zelfs de wiskundigen zijn niet uitgenodigd. Als we de taal rijk genoeg maken om in de taal te kunnen tellen, dan zijn we, dankzij een sluwe truc van Kurt Gödel, ook in staat om in die taal naar beweringen in de taal te verwijzen. En dat geeft, zoals we net zagen, aanleiding tot die ontluisterende struikelpartij. Nog ontluisterender wordt het als we de taal voorzien van een notie van logische bewijsvoering. Volgens de beruchte onvolledigheidsstelling geldt voor elke taal waarin we kunnen tellen en rekenen, dat de waarheden over de wereld die met die taal wordt beschreven, nooit allemaal logisch in die taal kunnen worden bewezen. Om het simpel te zeggen: op het feestje van de standen van zaken lopen enkele duistere figuren rond, die geen tegenhanger hebben op het taalfeestje. Waarheden die met geen enkel bewijs bereikbaar zijn.

De waarheid die pas in de taal haar beslag krijgt, en die in een systeem van redeneringen onder controle is gebracht, zou eigenlijk geen waarheid moeten heten. We kunnen in plaats van waarheid beter van juistheid

of correctheid spreken. Het op elkaar afgestemd zijn van taal en werkelijkheid is geen mogelijkheidscheppende waarheid meer, niet meer de waarheid die Martin Heidegger ook wel vrijheid noemt. Het is een correctheid die ontstaat als wij met de instrumenten van de taal de werkelijkheid te lijf gaan. Of in de echo van Walter Benjamin, de waarheid wordt correctheid zodra [taal als werktuig] je niet luistert naar de mededeelzaamheid in de zinnen, maar in plaats daarvan naar de mededeling die door middel van de zinnen wordt gedaan. Alle wezens in de wereld zeggen zichzelf uit, ze vallen zelfs samen met hun mededeelzaamheid. Maar zodra we hun mededelingen als communicatie opvatten, zetten we de dingen op afstand, en dringen we niet meer tot hun waarheid door. Onze ervaringen verworden dan tot al dan niet betrouwbare boodschappers uit een andere wereld.

Vanuit dit perspectief is de taal ook een machtsmiddel. Buiten ligt een levende wereld, buiten ligt de waarheid die vrijheid is. Maar met de taal kunnen we die wereld benoemen, indelen, manipuleren en naar onze hand zetten. Het is zelfs heel lastig om dat niet te doen. Schrijf op wat je ziet, en probeer daarbij neutraal te zijn, geen achtergrond te kiezen, en geen impliciete conclusies te trekken. Het lukt je niet. Met elk aandachtspunt laat je iets anders weg, met elk woord kies je voor een hele reeks associaties, en uiteindelijk zet je de levende werkelijkheid vast in interpretaties en betekenissen. De taal is in dat opzicht niet anders dan veel andere, min of meer gewelddadige artefacten, zoals heggescharen en vliegtuigen, die we gebruiken om de wereld te vormen naar onze wensen. Met al die juiste beweringen drukken we een stempel op de wereld om ons heen. Wie probeert om aan de juistheid van de taal te ontkomen en toch met talige middelen de waarheid probeert te benaderen, drukt zich misschien nog het beste uit in poëzie en zichzelf opheffende paradoxen.

Wat kunnen we nog wel doen? Ons opsluiten in het Zwarte Woud en wachten? De Pyrrus-overwinning van de paradoxale waarheid omarmen en iets onbegrijpelijks schrijven? Wat is er in dat geval nog over van de waarheid in de taal? Wat we ook besluiten, de struikelpartij van de taal door Gödel en de poëtische kritiek op de taal van Heidegger en Benjamin lijken weinig ruimte te laten voor de ontwikkeling van een traditioneel analytisch begrip van waarheid. Maar ze bieden wel precies het kader voor een beter begrip van de genezende werking die blijkbaar van de waarheid kan uitgaan. Ik zal laten zien dat het analytische begrip van waarheid daarin kan terugkeren, als deel van een werkelijkheid in plaats van als statisch raamwerk daarvoor.

Allereerst moeten de woorden letterlijk de deur uit. Het kan voorkomen dat je bij het opzoeken van een woord in het woordenboek stuit op een woordverklaring waarin een woord staat dat je niet kent. Zoekend bij de woordverklaring daarvan, stuit je weer op het woord dat je aanvankelijk opzocht. De taal lijkt dan, voor wat betreft de betekenissen, aan relaties met zichzelf in het luchtledige te hangen. We doen er beter aan voor de betekenissen van de woorden uiteindelijk te rusten op de werkelijkheid zelf. We wijzen naar water en zeggen daar “Water” bij, en laten het verder aan de wereld over om te bepalen wat we nu precies zeiden, en wat het eigenlijk betekende. Wat water is, hoeven wij niet te weten, zolang de wereld maar weet waar de grenzen tussen lucht en water en aarde liggen. In de bepaling van de betekenis van “Water” heeft de wereld het voor het zeggen.

Hoe ver zijn wij verwijderd van de schilders die in grotten jachtaferelen tekenden? De band tussen tekenen en gebeurtenissen, tussen verhalen en de wereld, was in die tijd misschien nauwer. De afbeeldingen van pijlen wijzend op een oerhart moesten de jager dichter bij zijn doel brengen. Het ging daarbij om een rituele voorafschaduwning van de werkelijke wereld, of om een eerbiedige herhaling ervan. Hier kunnen we natuurlijk beweren dat de taal als instrument wordt gebruikt, als primitief middel om in te grijpen in de wereld. Maar ik ben geneigd te denken dat de taal hier niet wordt opgelegd aan de natuur, maar als deel van die natuur wordt ervaren. De taal staat met de dingen op een lijn. Het gebruik en de uiting van taal is, in de vorm van een schildering op steen, zelf in de meest concrete zin een ding in de wereld. In

de eenheid van het schilderen en jagen wordt vervolgens verband aangebracht tussen de materiële afbeelding en datgene waarnaar de afbeelding verwijst, tussen woord en wereld. Zo wordt ook in de eenheid van het zeggen van “Water” en het wijzen ernaar verband aangebracht tussen het woord en de wereld. Die relatie wordt met de fysieke realisatie van het spreken gelegd.

Het is niet zo heel raar om te bedenken dat iets typisch psychisch als een betekenis uiteindelijk een plek krijgt in het lichamelijke. Waar zit precies onze kennis van piano-spel of ping-pong? Wie een ping-pong-robot bouwt vanuit de veronderstelling dat de arm uitsluitend vanuit het hoofd moeten worden aangestuurd, houdt daaraan geen sterke speler over. Natura magister: kijk naar hoe wij ping-pongen. Alles in ons lichaam, van de vorm van het polsgewricht tot de stand van de knieën, werkt volgens onafhankelijke evenwichtsprincipes samen om dat balletje over tafel te laten springen. De kennis van het ping-pong zit vooral in de handen. Een agenda of notitieblok is net zo iets: de fysieke werkelijkheid wordt ingezet om een zeer complexe taak, in dit geval het opnemen van informatie of het structureren daarvan, aan de ingerichte omgeving uit te besteden. En we begrijpen de woorden die we later weer lezen pas als we ze innerlijk aan onszelf oplezen. We moeten ons verplaatsen naar de situatie waarin de woorden aan ons worden verteld. Misschien is dat de reden dat de eerste monniken enkel hardop konden lezen.

In dit verband kunnen we beter begrijpen wat spreken met ons doet. Het fysiek uiten van woorden herstelt de band met de dingen waarnaar de woorden verwijzen. Wij moeten fysiek spreken, al was het maar om het bestaan van de taal, en van dus ook van de innerlijke monoloog die we ‘ik’ noemen, veilig te stellen. Spreken is, met andere woorden, participeren aan de wereld. Of weer deels in de schaduw van Walter Benjamin: spreken is naast de mededeling vooral de mededeelzaamheid van de mensen. Met wat mensen zeggen, plaatsen zij zich samen met de taal in het midden van de wereld.

Met deze twee aanpassingen op het analytische waarheidsbegrip kunnen we terug naar de Waarheidscommissie, en proberen de genezende werking van de waarheid te begrijpen. Wat wij zeggen, wat het betekent, ligt niet in onze handen. En als we spreken, herstellen we in de eerste plaats de band met de dingen waarnaar in ons spreken wordt verwezen. Het gaat er daarbij niet om in alles exact met de wereld overeen te stemmen. In de Waarheidscommissie was het doel niet om de werkelijkheid van het geweld en het verdriet met woorden onder controle te brengen. Door het vertellen gaven de daders en slachtoffers eerder uit handen wat zich precies voordeed. Belangrijker was dat zij door het vertellen verband aanbrachten tussen de eerdere gebeurtenissen en de latere context, waarin ze het verhaal vertelden. De gebeurtenissen werden herhaald als deel van een nieuwe orde, en daarmee tot rust gebracht.

De waarheid hoort dus wel degelijk bij de taal. In die zin is de analytische opvatting van waarheid bruikbaar. Maar het hecht niet aan de beweringen, het hecht aan het uitspreken van die beweringen. De rol van waarheid bij verzoening kan begrepen worden door een ander begrip van taal te hanteren, een begrip waarin het vertellen voorop staat. Het kan niet veel beter gezegd worden dan door Lucas Baba Sikwepere, die bij het uiteenslaan van een samenscholing werd neergeschoten en daardoor het gezichtsvermogen verloor: “I feel what – what has brought my sight back, my eyesight back is to come back here and tell the story. But I feel what has been making me sick all the time is the fact that I couldn’t tell the story. But now I – it feels like I got my sight back by coming here and telling you the story.”